

Ərəstun Qasimov

***Bakı Dövlət Universitetinin
Cinayət prosesi kafedrasının dosenti,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru***

MÜDAFİƏ NİTQİNİN ANLAYIŞI, PROSESSUAL ƏHƏMİYYƏTİ VƏ SUBYEKTLƏRİNİN DAİRƏSİ

Məqalədə müdafiə nitqinin (təqsirləndirilən şəxsin son sözünün) anlayışı, prosessual əhəmiyyəti və subyektlərinin dairəsi araşdırılır. Geniş mənada müdafiə nitqi dedikdə, məhkəmə baxışında iştirak edən müdafiə tərəfi subyektlərinin öz mövqelərini müdafiə etmək və müdafiə funksiyasından irəli gələn hüquq və vəzifələrin realizə edilməsi məqsədi ilə söylədiyi bütün nitq növləri, yəni həm giriş nitqi, həm məhkəmə çıxışları, həm replikalar, həm məhkəmədə həll edilən aralıq məsələlərə dair fikir bildirərkən söylədikləri nitqlər və etdikləri çıxışlar başa düşülür. Dar mənada isə, müdafiə nitqi dedikdə məhkəmə istintaqından sonra həyata keçirilən məhkəmə çıxışlarında müdafiə tərəfi subyektləri tərəfindən söylənilən yekun nitq, eləcə də, təqsirləndirilən şəxsin son sözü nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: müdafiə nitqi, məhkəmə, çıxış, replika, təqsirləndirilən şəxs

Geniş mənada müdafiə nitqi dedikdə, məhkəmə baxışında iştirak edən müdafiə tərəfi subyektlərinin öz mövqelərini müdafiə etmək və müdafiə funksiyasından irəli gələn hüquq və vəzifələrin realizə edilməsi məqsədi ilə söylədiyi bütün nitq növləri, yəni həm giriş nitqi, həm məhkəmə çıxışları, həm replikalar, həm məhkəmədə həll edilən aralıq məsələlərə dair fikir bildirərkən söylədikləri nitqlər və etdikləri çıxışlar başa düşülür. Dar mənada isə, müdafiə nitqi dedikdə məhkəmə istintaqından sonra həyata keçirilən məhkəmə çıxışlarında müdafiə tərəfi subyektləri tərəfindən söylənilən yekun nitq, eləcə də, təqsirləndirilən şəxsin son sözü nəzərdə tutulur.

Nitqin müdafiə nitqi hesab edilməsi üçün onun peşəkar vəkil, müdafiəçi tərəfindən söylənməsi vacib deyildir. Müdafiə nitqi tək-cə müdafiəçinin nitqi kimi başa düşülməməlidir. Hətta hüquqi təhsili olmayan və özü-özünü müdafiə edən təqsirləndirilən şəxsin də öz maraqlarının müdafiəsi naminə söylədiyi nitq, peşəkarlıqla söylənilmədiyinə, hüquqi məsələlərin dəqiq təhlilini ehtiva etmədiyinə rəğmən, müdafiə nitqi sayılır.

Müdafiə nitqinin cinayət mühakimə icraatındakı prosessual əhəmiyyəti onunla müəyyənləşir ki, o, müdafiə funksiyasının realizə olunması və müdafiə fəaliyyətinin məqsədlərinə nail olması vasitələrindən biridir. CPM-in 7.0.27-ci maddəsinə əsasən, müdafiə – cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətməsi istinad edilən şəxsə qarşı irəli sürülmüş ittihamın təkzibi və ya yüngülləşdirilməsi, onun hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, habelə cinayət təqibinə qanunsuz məruz qalmış şəxsin pozulmuş hüquq və azadlıqlarının bərpası məqsədi ilə həyata keçirilən prosessual fəaliyyətdir. Müdafiə nitqinin prosessual məqsədləri müdafiə funksiyasının prosessual məqsədləri ilə tam üst-üstə düşür, başqa sözlə, müdafiə nitqinin söylənilməsinin məqsədləri də cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətməsi istinad edilən şəxsə qarşı irəli sürülmüş ittihamın təkzibi və ya yüngülləşdirilməsi, onun hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, habelə cinayət təqibinə qanunsuz məruz qalmış şəxsin pozulmuş hüquq və azadlıqlarının bərpasıdır. Göründüyü kimi, müdafiə fəaliyyəti kompleks məqsədlərlə həyata keçirilən prosessual fəaliyyət növüdür. Deməli, müdafiə

nitqi də müdafiə fəaliyyətinin yönəldiyi məqsədlərə həm ayrı-ayrılıqda, həm də kompleks şəkildə nail olma vasitəsi kimi çıxış edə bilər. Bu mənada, müdafiə nitqinin ilk məqsədi, müdafiə funksiyasının ilkin məqsədi ilə eynidir, yəni müdafiə nitqi, ilk növbədə, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətməsi istinad edilən şəxsə qarşı irəli sürülmüş ittihamın təkzibi və ya yüngülləşdirilməsinə yönəlmişdir. Cinayət təqibi orqanı tərəfindən təqsirləndirilən şəxsə qarşı irəli sürülmüş və məhkəmədə dövlət ittihamçısı tərəfindən müdafiə edilən (eləcə də, xüsusi ittihamçı tərəfindən müdafiə edilən) ittihamın təkzib edilməsi və həmin ittihamın yüngülləşdirilməsi fərqli anlayışlar və fərqli fəaliyyətlərdir. Bu mənada, ittihamın təkzibinə yönəlmiş müdafiə nitqi ilə ittihamın yüngülləşdirilməsinə yönəlmiş müdafiə nitqini də fərqləndirmək lazımdır.

Əgər müdafiə nitqi ittihamın təkzib edilməsinə yönəlmişdirsə, belə nitqin məzmununda irəli sürülmüş ittiham tam və ya qismən inkar edilməlidir. Bu zaman, təqsirləndirilən şəxsin təqsiri tamamilə və ya qismən inkar edilməli, müdafiə nitqinin məzmununda məhkəmə istintaqı nəticəsində təqsirləndirilən şəxsin cinayətlə aidiyyatının olmamasının sübuta yetirilməsi, yaxud əksinə, təqsirləndirilən şəxsin cinayətlə aidiyyatının olmasının sübuta yetirilməməsi əsaslandırılmalı, o cümlədən, təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olmasına dair məhkəmədə əsaslı şübhələr yaradılmalıdır. Şübhəsizdir ki, ittihamın təkzib edilməsinə yönəlmiş müdafiə nitqi müdafiə tərəfini müəyyən qədər aktiv olmağa sövq edir, lakin nəzərə alınmalıdır ki, müdafiə tərəfinin təkzibedici müdafiə nitqi ilə çıxış etmək istəyi heç bir halda sübut etmə vəzifəsinin (*onus probandi*) müdafiə tərəfinin üzərinə qoyulması ilə nəticələnməməlidir. Əks halda, təqsirsizlik prezumpsiyasının tələbləri ciddi şəkildə pozulmuş olar. Müdafiə nitqinin realizə edilməsi zamanı irəli sürülmüş ittihamın tam və ya qismən təkzib edilməsi üçün, ilk növbədə, ittiham sübutları təhlil edilməli və qiymətləndirilməlidir. Təqsirsizlik prezumpsiyasının diqtə etdiyi prosessual rejim daxilində təqsirləndirilən şəxsə qarşı irəli sürülmüş ittihamın tam və ya qismən təkzib edilməsi üçün müdafiə tərəfi ittiham tərəfinin sübutuna cavab olaraq, ona qarşı hər hansı əks-sübut gətirməyə məcbur deyildir, çünki həm ayrı-ayrı ittiham sübutlarının, həm də onların bütövlükdə təkzib edilməsi üçün müdafiə tərəfi ayrılıqda götürülmüş hər hansı bir sübutun, yaxud sübutların məcmusunun mötəbər olmasına dair məhkəmədə ağlabatan şübhə yarada bilsə, bu, mübahisələndirilən ittiham sübutunun ittiham hökmünün əsasına qoyula bilməməsi üçün kifayətdir. Təqsirsizlik prezumpsiyası həll olunmamış, yaxud həll oluna bilməyən bütün şübhələrin müdafiə tərəfinin xeyrinə həll edilməsini tələb edir (14, 153-154; 16, 19-20; 17, 333).

Müdafiə nitqi irəli sürülmüş ittihamın yüngülləşdirilməsinə yönəldikdə isə diqqət nisbətən fərqli məqamlar üzərində cəmlənməli olur. Müdafiə nitqinin irəli sürülmüş ittihamın yüngülləşdirilməsinə yönəlməsini izah etmək üçün, ilk növbədə, «ittihamın yüngülləşdirilməsi» kateqoriyasının özünün mahiyyətinə aydınlıq gətirilməlidir. Məhkəmədə irəli sürülmüş ittihamın yüngülləşdirilməsi özündə həm əməlin cinayət qanununun bir maddəsindən daha az cəza nəzərdə tutan, yaxud əməli daha az ictimai təhlükəli hesab edən digər maddəsinə tövsif edilməsini, həm cinayət qanununun eyni bir maddəsi daxilində bir bənddən daha az cəza nəzərdə tutan, yaxud əməli daha az ictimai təhlükəli hesab edən digər bəndinə tövsif edilməsini, həm də, təqsirləndirilən şəxsə istinad edilən əməllərdən ayrı-ayrı halların və epozodların çıxarılmasını ehtiva edə bilər. İttihamın təkzib edilməsi istiqamətində müdafiə nitqinin realizə edilməsində olduğu kimi, ittihamın yüngülləşdirilməsi istiqamətində də müdafiə nitqinin realizə edilməsi istəyi sübut etmə vəzifəsinin müdafiə subyektləri üzərinə qoyulmasına səbəb olmamalıdır. İttihamın yüngülləşdirilməsi istiqamətində müdafiə nitqi söylənilərkən, təqsirləndirilən şəxsin ümumiyyətlə təqsirli olub-olması deyil, təqsirləndirilən şəxsə istinad edilən cinayət əməlinin hüquqi tövsifi mübahisələndirilir və məhkəmədə bu tövsifin məhkəmə istintaqında tədqiq edilmiş sübutlarla təsdiqlənməməsi barədə qənaət yaratmağa cəhd edilir (18, 51-52; 15, 86-87).

Təqsirləndirilən şəxsin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi cinayət prosesində müdafiə fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən və məqsədlərindən biridir. Müdafiə nitqi müdafiə fəaliyyətinin bu istiqaməti üçün də prosessual əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, müdafiə tərəfi üçün həm məhkəməyədək icraatda, həm də məhkəmə baxışı zamanı təqsirləndirilən şəxsin pozulmuş, lakin bərpa edilməmiş hüquqlarını

məhkəmənin diqqətinə bir daha çatdırmaq imkan yaradır. Müdafiə nitqində təqsirləndirilən şəxsin cinayət təqibinə qanunsuz və əsassız məruz qaldığı da əsaslandırıla bilər.

Müdafiə nitqinin məqsədləri sırasında təqsirləndirilən şəxsə məhkəmə tərəfindən təyin ediləcək cəzanın yüngülləşdirilməsinə, daha doğrusu, təqsirləndirilən şəxsə daha yüngül cəzanın təyin edilməsinə nail olmanı da göstərmək lazımdır. Müdafiə nitqinin bu məqsədlə realizə edildiyi hallarda müdafiə nitqi subyektinin daha çox istinad etdiyi hüquq institutu «cəzanı yüngülləşdirən hallar» institutudur. Milli hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, məhkəmələr cəzanı yüngülləşdirən halların mahiyyətini və hüquqi əhəmiyyətini əsasən düzgün başa düşürlər, bununla belə, istintaq və məhkəmə orqanları ayrı-ayrı cəzanı yüngülləşdirən hallara izah verərkən müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır, səhvlərə yol verirlər. Bəzi hallarda AR CM-in 59.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş və işdə mövcud olan hallar aşkar edilməmiş qalır, yaxud aşkar edilsə də, məhkəmə onları əsassız olaraq qiymətləndirmir. Başqa hallarda qanunla nəzərdə tutulan, ancaq işdə mövcud olmayan yüngülləşdirici hallar cəza təyini zamanı nəzərə alınır. Elə hallara da rast gəlinir ki, məhkəmə qanunda nəzərdə tutulmayan və heç bir əsasla cəzanı yüngülləşdirən hal hesab edilə bilməyən halları cəza təyində yüngülləşdirici hal kimi qiymətləndirir (13, 167). AR CM-in 59.2-ci maddəsi müdafiə tərəfinə cəzanın yüngülləşdirilməsinə nail olmaq üçün geniş imkanlar verir, çünki, AR CM-in 59.2-ci maddəsinə əsasən, cəza təyin edilərkən cinayət qanununda bilavasitə göstərilməmiş başqa hallar da cəzanı yüngülləşdirən hal kimi nəzərə alınır. Məhkəmə təcrübəsinin öyrənilməsi, habelə milli hüquq ədəbiyyatlarının təhlili göstərir ki, qanunda nəzərdə tutulmamış, lakin məhkəmələr tərəfindən cəza təyini zamanı yüngülləşdirici hal kimi nəzərə alınan amillərə təqsirləndirilən şəxsin ilk dəfə cinayət törətməsi; səmimi peşmançılığı; təqsirini etiraf etməsi; yaşayış, iş, təhsil, hərbi xidmət və ya cəzaçəkmə yeri üzrə müsbət xarakteristikaya malik olması; himayəsində digər şəxslərin olması; gənc yaşda olması; zərərçəkmiş şəxsin təqsirləndirilən şəxsə qarşı heç bir tələb və şikayətinin olmaması və ya təqsirləndirilən şəxsin zərərçəkənlə barışması; əlil, ağır xəstə və ya xəstə olması; cinayətin anlaqlılığı istisna etməyən psixi pozuntusu olan şəxs tərəfindən törədilməsi; təqsirləndirilən şəxsin ictimai faydalı əməklə məşğul olması; iştirakçılıqla törədilən cinayətdə passiv iştirakı; cinayətin ağır nəticələrinin olmaması; cinayətin pensiya yaşına çatmış şəxs tərəfindən törədilməsi; təqsirləndirilən şəxsin qaçqın olması, Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə iştirak etməsi və ya yaralanması; ailə üzvlərinin Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə iştirak etməsi, yaralanması və ya şəhid olması; təqsirləndirilən şəxsin məhkumluğunun ödənilməsi; uğurlu hərbi xidmət keçməsi; cəmiyyətdən təcrid olunmadan islah olunmasının mümkünlüyü; CM-in 61-ci maddəsindəki cəzanı ağırlaşdıran halların olmaması; cəza çəkmədən islah olunmasının mümkünlüyü aiddir (13, 182-184). Deməli, müdafiə nitqinin realizə edilməsi zamanı yuxarıda sadalanan hallara dair məhkəmə istintaqında tədqiq edilmiş sübutlar sistemləşdirilmiş və xülasə edilmiş şəkildə məruzə edilərsə və bunun hesabına məhkəmədə müvafiq daxili inam yaradılsa, müdafiə nitqi vasitəsilə məhkəmə tərəfindən təqsirləndirilən şəxsə daha yüngül cəza verilməsinə nail olmaq mümkündür. Hesab edirik ki, təqsirləndirilən şəxsin əməlinə cəzanı yüngülləşdirən halların mövcudluğuna, eləcə də, cəzanı ağırlaşdıran halların mövcud olmamasına müdafiə nitqində bütün hallarda diqqət yetirilməlidir, çünki AR CM-in 60-cı maddəsinə əsasən, CM-in 59.1.9 (kəndə gəlib təqsirini boynuna alma, cinayətin açılmasına, onun digər iştirakçılarının ifşa edilməsinə, cinayət nəticəsində əldə edilmiş əmlakın axtarışına və ya tapılmasına fəal kömək etmə) və 59.1.10-cu (cinayətin törədilməsindən bilavasitə sonra zərər çəkmiş şəxsə tibbi və ya digər yardım göstərilməsi, cinayət nəticəsində dəymiş maddi və mənəvi zərərin könüllü olaraq ödənilməsi və ya aradan qaldırılması, zərər çəkmiş şəxslə razılıq əldə etməyə cəhd edilməsi, zərər çəkmiş şəxsə dəymiş zərərin azaldılmasına yönəldilmiş digər hərəkətlərin edilməsi) maddələrində göstərilən cəzanı yüngülləşdirən hallar olduqda və əgər cəzanı ağırlaşdıran hallar yoxdursa, təyin olunan cəzanın müddəti və ya həcmi Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində nəzərdə tutulmuş daha ciddi cəza növünün son həddinin dördüdə üçündən artıq ola bilməz. Müdafiə nitqinin subyektləri dedikdə, məhkəmədə müdafiə funksiyasını həyata keçirən subyektlər, başqa sözlə, məhkəmə iştirak edən müdafiə tərəfi başa düşülür.

AR CPM-in 7.0.28-ci maddəsinə əsasən, müdafiə tərəfi birlikdə götürülmüş şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs, onun müdafiəçisi və mülki cavabdehdir. Məlumdur ki, məhkəmə mərhələsində şübhəli şəxs kimi bir subyekt mövcud olmur, deməli, biz, şübhəli şəxsi müdafiə nitqinin subyektini kimi də nəzərdən keçirə bilmərik. Bundan başqa, qeyd edilməlidir ki, milli hüquq ədəbiyyatında təqsirləndirilən şəxsin qanuni nümayəndəsinin, həmçinin, mülki cavabdehin qanuni nümayəndəsinin və nümayəndəsinin müdafiə tərəfində aid edilməməsi mübahisələndirilir. Belə ki, prof. C.H.Mövsumovun elmi redaktəsi ilə hazırlanmış Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyasının müəllifləri bildirirlər ki, «ittiham tərəfi» və «müdafiə tərəfi» terminlərinin izahından bəhs edən AR CPM-in 7.0.21-ci və 7.0.28-ci maddələrində müvafiq surətdə prosessual tərəfləri təmsil edən şəxslərin sırasında zərər çəkmiş şəxsin, xüsusi ittihamçının, mülki iddiaçının, şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin, mülki cavabdehin qanuni nümayəndələri də göstərməli idi (10, 47).

Biz də bu yanaşmanı doğru hesab edirik, fikrimizcə, cinayət prosesi tərəflərinə aid olan subyektlərin qanuni nümayəndələri və nümayəndələri də müvafiq tərəfin subyektini kimi nəzərdən keçirilməlidir. Deməli, müdafiə nitqinin subyektləri dedikdə, məhkəmədə iştirak edən təqsirləndirilən şəxs, onun müdafiəçisi və qanuni nümayəndəsi, mülki cavabdeh, onun qanuni nümayəndəsi və nümayəndəsi başa düşülməlidir. Məhz müdafiə tərəfinin bu subyektləri qanunla müəyyən edilmiş konkret şərtlər daxilində (məsələn, işdə mülki cavabdehin nümayəndəsi iştirak etməzsə, mülki cavabdehin özü, edərsə, mülki cavabdehin nümayəndəsi müdafiə nitqinin subyektini kimi çıxış edir) müdafiə nitqinin subyektini kimi çıxış edə bilirlər. İndi isə, həmin subyektlərin müdafiə nitqinin söylənilməsi ilə bağlı prosessual statusunun əsas cəhətlərinə ayrı-ayrılıqda baxmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

AR CPM-in 91.1-ci maddəsinə əsasən, müstəntiqin, prokurorun və ya məhkəmənin təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə barədə qərar çıxardığı fiziki şəxs təqsirləndirilən şəxs kimi tanınır. Qeyd etmək lazımdır ki, anlaşıq vəziyyətdə və ya cinayət məsuliyyəti yaradan müəyyən yaş həddinə çatmamış cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətməsi istinad edilən şəxs də cinayət-prosessual qanunvericiliyin müddəaları ilə nəzərdə tutulmuş əlavə və istisnalarla yanaşı, təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarına malikdir və onun vəzifələrini daşıyır.

Hesab edirik ki, nitq və replika söyləmək hüququ digər subyektlərə də məxsus olduğu üçün məhkəmə nitqlərinin realizəsi ilə bağlı təqsirləndirilən şəxsi ən gözəl xarakterizə edən hüquq onun son söz söyləmək hüququdur. AR CPM-in 342-ci maddəsi bütövlükdə təqsirləndirilən şəxsin son sözünə həsr edilmişdir. Hesab edirik ki, tədqiqatın bu hissəsində həmin maddənin qısa təhlil və şərh edilməsi yerinə düşər.

Beləliklə, AR CPM-in 342.1-ci maddəsinə əsasən, məhkəmə çıxışları və replikalar qurtardıqdan sonra təqsirləndirilən şəxsə son söz verilir. Təqsirləndirilən şəxs son sözünü söyləyərkən ona suallar verilməsinə yol verilmir.

Sonda isə qeyd etmək istərdik ki, AR CPM-in 89.4.10-cu maddəsi mülki iddiaçıya kassasiya instansiyası məhkəməsində baxılan məsələ üzrə çıxış etmək hüququ da versə də, AR CPM-in 93.4.10-cu maddəsi mülki cavabdehdə belə bir hüquq vermir. Fikrimizcə, bu hal tərəflərin hüquq bərabərliyini və çəkişmə prinsipini ciddi şəkildə pozur, çünki burada cinayət prosesində iki çəkişən tərəfdən birinin digərinə nisbətən daha çox hüquqa malik olması faktı müşahidə edilir. Zənn edirik ki, AR CPM-in 89.4.10-cu və 93.4.10-cu maddələri bir-birini balanslaşdıran və analoji hüquqları təsbit edən maddələr olduqları üçün onlar tamamilə eyni məzmununda verilməlidirlər. Bu səbəbdən hesab edirik ki, AR CPM-in 93.4.10-cu maddəsi aşağıdakı yeni redaksiyada verilməlidir: «birinci və apellyasiya instansiyası məhkəmələrinin iclaslarında nümayəndəsi olmadıqda nitq və replika söyləmək, kassasiya instansiyası məhkəməsində isə baxılan məsələ üzrə çıxış etmək».

İstinadlar:

Normativ sənədlər:

1. Azərbaycan Respublikasının 1 sentyabr 2000-ci il tarixli Cinayət-Prosessual Məcəlləsi;
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin «Cinayət mühakimə icraatında zərər

- çəkmiş şəxsin iştirakı haqqında» 4 iyun 1999-cu il tarixli Qərarı;
3. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin «Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 420.3-cü maddəsinə dair» 19 aprel 2002-ci il tarixli Qərarı;
4. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin «Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 409-cu maddəsinin şərh edilməsinə dair» 19 iyul 2002-ci il tarixli Qərarı;
5. BMT-nin Baş Assambleyasının 10 dekabr 1948-ci il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmiş Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi;
6. BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 16 dekabr 1966-cı il tarixdə qəbul edilmiş Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt;
7. İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi haqqında 3 sentyabr 1953-cü il tarixli Avropa Konvensiyası;

Ədəbiyyat:

8. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Dərslik. Ümumi hissə. Bakı: Zərdabi MMC LTD, 2012, 416 s.
9. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Dərslik. Xüsusi hissə. Bakı: Zərdabi MMC LTD, 2014, 500 s.
10. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası / C.H.Mövsümov, B.C. Kərimov, Ə.H. Hüseynov. Bakı: Digesta, 2007, 1320 s.
11. Qasımov Ə.Ə. Məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti. Bakı: Bakı Universiteti, 2013, 504 s.
12. Qafərov M.S. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində şəxsiyyətin hüquqlarının təmin edilməsi. Bakı: Qanun, 2006, 248 s.
13. Muradov E.İ. Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində cəzanı yüngülləşdirən hallar. Qanun, nəzəriyyə və praktika. Bakı: Adiloğlu, 2010, 328 s.
14. Абрамов Д.Н. Презумпция невиновности и обязанность доказывания в уголовном процессе / Принципы права: теория и практика. Сборник тезисов докладов международной научно-практической конференции студентов и аспирантов. Саратов, 21 ноября 2011 г., с. 152-154.
15. Бравилова Е.А. Недопустимость нарушения права на защиту как условие изменения обвинения в суде / Правовая защита частных и публичных интересов. Материалы Общероссийской межвузовской научно-практической конференции. Челябинск, 22-23 января 2003 г., с. 84-92.
16. Кухта А.А. К вопросу о стандарте судебной достоверности в виде отсутствия разумных сомнений // Российский судья, 2007, № 4, с. 18-20.
17. Прошляков А.Д. О некоторых вопросах толкования неустранимых сомнений в виновности в пользу обвиняемого: Теоретические предпосылки / Конституция Российской Федерации как гарант прав и свобод человека и гражданина при расследовании преступлений. Материалы Международной научно-практической конференции. Москва, 14 ноября 2013 г., с. 332-334.
18. Фомин М.А. Изменение обвинения в суде: правила, выработанные практикой // Уголовный процесс, 2011, № 2, с. 50-55.